

غفلت نظام آموزشی از رویکرد جامعه‌شناختی

گفت‌وگو با دکتر محمود شارع پور

غلامرضا حمیدزاده

اشاره

تحلیل عناصر، ارکان، فرایندها و الگوهای اجتماعی و کارکردهای آشکار و نهان نظام آموزشی موضوع شاخه‌ای از جامعه‌شناسی با عنوان جامعه‌شناسی آموزش و پرورش است. چگونگی شکل‌گیری این رشته علمی، خاستگاه و زمینه‌ها، نظریه‌ها و صاحب‌نظران عمده آن، جایگاه این رشته و رویکرد جامعه‌شناختی در نظام آموزشی ایران، تحلیل نقش معلمان از منظر جامعه‌شناسی و نیز بررسی چالش‌ها و مسائل و مشکلات نظام آموزشی بعد از انقلاب اسلامی، موضوع گفت‌وگوی ما با دکتر محمود شارع پور، استاد این درس و مؤلف کتاب «جامعه‌شناسی آموزش و پرورش» است.

از دکتر شارع پور علاوه بر این اثر، پنج کتاب دیگر نیز با عنوان‌های «توسعه فرهنگی و محیط‌زیست، ارتباط بین فرهنگ‌ها، بررسی مسائل اجتماعی ایران، سرمایه اجتماعی، و جامعه‌شناسی شهری»، در کنار ده‌ها مقاله علمی و پژوهشی منتشر شده است. وی هم‌اکنون دانشیار دانشگاه مازندران، عضو انجمن جامعه‌شناسی ایران، انجمن آموزش عالی ایران و انجمن جهانی جامعه‌شناسی است. متن گفت‌وگو با این استاد و پژوهشگر برجسته در حوزه آموزش و پرورش در ادامه از نظر تان می‌گذرد.

پیشینه و سابقه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش به چه زمان و کدام متفکران و صاحب‌نظران بر می‌گردد؟

در مراحل اولیه، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش برای اکثر بزرگان جامعه‌شناسی حالت حاشیه‌ای داشت. بیشتر جامعه‌شناسان معتقد بودند که مطالعه مدرسه و آموزش و پرورش اهمیت اندکی دارد و بالطبع جایگاه چندان رفیعی در رشته جامعه‌شناسی ندارد. در ابتدای قرن بیستم، علاقه زیادی به توسعه شاخه جدیدی از جامعه‌شناسی به نام جامعه‌شناسی پرورشی به وجود آمد ولی تمرکز اصلی جامعه‌شناسی پرورشی بر موضوعات کاربردی و ارائه توصیه‌های عملی بوده است. جامعه‌شناسی پرورشی نه هرگز موفق به توسعه یک چارچوب نظری منظم شد و نه توانست روش‌شناسی خاصی را ارائه دهد.

در این دوره زمانی باید به نقش دورکیم توجه خاص داشت. اغلب از دورکیم به عنوان بنیان‌گذار جامعه‌شناسی آموزش و پرورش یاد می‌شود. وی بخش اعظم وقت خود را به مطالعه آموزش و پرورش اختصاص داد و برای اولین بار به طور نظام‌مند به بررسی رابطه

بین آموزش و پرورش و جامعه پرداخت. ریشه علاقه دورکیم در مطالعه نظام آموزشی ناشی از این باور او بود که ارزش‌های اخلاقی که اساس و بنیان نظم اجتماعی را تشکیل می‌دهند، خود از طریق نهادهای آموزشی تثبیت می‌شوند و دوام می‌یابند. در اواخر دهه ۱۹۲۰ بود که رابرت انجل، برای اولین بار مفهوم جامعه‌شناسی آموزش و پرورش را مطرح کرد. به اعتقاد انجل، جامعه‌شناسی پرورشی صرفاً شاخه‌ای از علم محض جامعه‌شناسی است ولی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش تحلیل علمی فرایندها و الگوهای اجتماعی موجود در نظام آموزشی است. استفاده از مفهوم جامعه‌شناسی آموزش و پرورش کوششی برای وارد کردن این حوزه جدید به خط سیر سایر رشته‌های جامعه‌شناسی بود. این رشته جدید درصدد بود با استفاده از الگوهای نظری و فنون روش‌شناسی مورد قبول در جامعه‌شناسی، به مطالعه نهادهای آموزشی بپردازد.

به هر صورت، از اواسط دهه ۱۹۸۰ میلادی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش به یکی از حوزه‌های محبوب در رشته

در نظام آموزشی ایران بنا به دلایل متعدد، از لحاظ تاریخی همواره نوعی غفلت از رویکردهای جامعه‌شناختی، اعم از سنتی و مدرن، نسبت به آموزش و پرورش رخ داده است

عناصر و ارکان اصلی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش را چگونه ترسیم می‌کنید؟

آموزش و پرورش برای افراد مختلف معانی متفاوتی دارد. یک تجربه ذهنی مهیج برای کودکان و راهی برای یافتن شغل یا راهی برای گریز از طبقات اجتماعی پایین برای برخی از جوان‌ها محسوب می‌شود. آموزش و پرورش برای برخی از والدین، وسیله تحقق آرزوهای تحقق نیافته است و برای کسانی که در مدرسه شاغل هستند، نظیر مدیران، معلمان و کارمندان اداری، یک شغل محسوب می‌شود؛ یعنی محلی که آرزوهای شغلی آن‌ها می‌تواند تحقق یابد.

جان استوارت میل تربیت را هر نوع تأثیری می‌داند که آدمی در معرض آن است. منشأ این تأثیر می‌تواند اشیاء، اشخاص یا جامعه باشد. اما آموزش و پرورش برای جامعه‌شناسان معنای متفاوتی دارد. در واقع آموزش و پرورش را می‌توان هم به‌عنوان یک فرایند تعریف کرد و هم به‌عنوان نهادی اجتماعی. به‌عنوان فرایند، هر زمان که شاهد تغییری در رفتار جسمانی یا ذهنی فرد باشیم، آموزش و پرورش حاصل شده است. در این معنا، مثلاً تلویزیون دارای تأثیر آموزشی است. در حالی که به‌عنوان یک نهاد اجتماعی، آموزش و پرورش ترکیبی از مدرسه و افرادی است که به راه‌های گوناگون در چارچوب مدرسه با یکدیگر در تعامل‌اند. بدین ترتیب، بخشی از فرایند آموزش و پرورش در چارچوب نهاد اجتماعی مدرسه صورت می‌گیرد ولی بخش دیگر خارج از مدرسه و در چارچوب جامعه کلی تحقق می‌یابد (مثلاً از طریق وسایل ارتباط جمعی).

لذا می‌توان گفت، جامعه‌شناسان در تعریف آموزش و پرورش به تمامی ابعاد رسمی و غیررسمی، ساخت یافته و فاقد ساخت توجه دارند. در این معنای وسیع می‌توان آموزش و پرورش را با اجتماعی شدن مترادف دانست.

کارکردهای آموزش و پرورش را می‌توان در دو مقوله کارکردهای آشکار و نهان جست‌وجو کرد. سه کارکرد آشکار آموزش و پرورش عبارت‌اند از: حفظ و انتقال فرهنگ، نوآوری و انتقال دانش

جامعه‌شناسی تبدیل شد. به طوری که هم اکنون در این حوزه، مجلات معتبر زیادی منتشر می‌شود؛ نظیر مجله جامعه‌شناسی آموزش و پرورش در آمریکا، مجله بریتانیایی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، و مجله مطالعات بین‌المللی در جامعه‌شناسی آموزش و پرورش.

تصویر اجمالی شما از نظریه‌های عمده و صاحب‌نظران اصلی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش چیست؟

با توجه به اینکه رشته جامعه‌شناسی در اواسط قرن نوزدهم به‌طور رسمی پا به عرصه حیات نهاد، تولد نظریه‌های جامعه‌شناسی آموزش و پرورش نیز به بعد از این دوران مربوط می‌شود. به‌طور کلی این نظریات به دو دسته کلاسیک و معاصر تقسیم می‌شوند. بین نظریه‌پردازان کلاسیک می‌توان به آثار نظریه‌پردازان کارکردگرا نظیر دورکیم و همچنین به نظریات **ماکس وبر** اشاره کرد. بین نظریه‌پردازان معاصر نیز می‌توان به اندیشه متفکرانی نظیر **پائولو فریره** و **ایوان ایلیچ**، و نظریه بازتولید اجتماعی با آثار نویسندگانی نظیر **بولز** و **جنتیس**، نظریه بازتولید فرهنگی و آثار متفکرانی نظیر **باسیل برنشتاین** و **پی‌یر بوردیو**، نظریه مقاومت، و نظریه تفسیری **مایکل یانگ** اشاره کرد. عمده این نظریات را می‌توان به دو پارادایم لیبرالی و انتقادی تقسیم کرد.

پارادایم لیبرالی مدرسه را نهادی می‌داند که به‌گزینش و تخصیص استعدادها در جامعه شایسته‌سالار می‌پردازد، اما دیدگاه انتقادی مدرسه را عاملی می‌داند که به جای شکوفایی استعدادها، به تقویت نابرابری‌های موجود و بازتولید نابرابری در جامعه کمک می‌کند. پارادایم لیبرالی و کارکردگرایانه در نهایت به این نتیجه می‌رسد که در تبیین تفاوت در عملکرد تحصیلی افراد، ویژگی‌های دانش‌آموز به مراتب مهم‌تر از ویژگی‌های مدرسه است ولی پارادایم رادیکالی و انتقادی معتقد است که تفاوت در عملکرد تحصیلی افراد بیشتر نتیجه ویژگی‌های مدرسه و نوع انتظاری است که از گروه‌های دانش‌آموزان وجود دارد.

متأسفانه یکی از مشکلات مربوط به بسیاری از معلمان، بروز پدیده بی‌رمقی در میان آن‌هاست. استرس شغلی مفرط و نبود حمایت از سوی مدیریت مدرسه سبب می‌شود بسیاری از معلمان احساس خستگی و غیرمولد بودن داشته باشند

آنان پیروی کنند. هر گونه تحلیل وضعیت معلمان در ایران و نقش آفرینی آنان در نظام آموزشی، مستلزم توجه به ابعاد سه‌گانه فوق است.

به‌علاوه، نباید فراموش کرد که انتظارات معلم بر نتیجه عمل دانش آموز تأثیر دارد و این به جهت کنش‌هایی است که معلم در پاسخ به انتظارات خود از دانش آموز انجام می‌دهد. متأسفانه یکی از مشکلات مربوط به بسیاری از معلمان، بروز پدیده بی‌رمقی در میان آن‌هاست. استرس شغلی مفرط و نبود حمایت از سوی مدیریت مدرسه سبب می‌شود بسیاری از معلمان احساس خستگی و غیرمولد بودن داشته باشند. مجموعه‌ای از عوامل فردی و سازمانی در بروز این پدیده مؤثرند. دیدگاه روان‌شناختی، بی‌رمقی را مسئله‌ای کلینیکی تلقی کرده و رشد مهارت‌های سازگاری را راه علاج آن می‌داند، ولی دیدگاه جامعه‌شناختی بر ماهیت سازوکار حمایت سازمانی و اجتماعی تأکید دارد و در مواجهه با مسئله بی‌رمقی، راه‌حل‌های سازمانی و اجتماعی را پیشنهاد می‌کند.

ویژگی‌ها، چالش‌ها، مسائل و مشکلات آموزش و پرورش ایران بعد از انقلاب اسلامی را از منظر جامعه‌شناختی چگونه تحلیل می‌کنید؟

با توجه به گستردگی و پیچیدگی نظام آموزشی و ارتباط متقابل آن با نهادهای اجتماعی دیگر نظیر خانواده، نظام سیاسی، نظام اقتصادی و دین، رویکردهای متنوعی نسبت به آموزش و پرورش وجود دارد. در واقع، هر یک از رشته‌های علوم انسانی تنوعی از رویکردها نسبت به آموزش و پرورش را دارد؛ رویکردهای روان‌شناختی، فلسفی، اقتصادی و جامعه‌شناختی. از ابتدای پیدایش علم جامعه‌شناسی و تحت تأثیر نظریات دورکیم، شاهد توجه جامعه‌شناسی به حوزه آموزش و پرورش بوده‌ایم. در واقع، دورکیم درصدد بود به کمک مباحث جامعه‌شناختی آموزش و پرورش، به تثبیت نظم در جامعه کمک کند. او بنیان نظم را در ارزش‌های اخلاقی می‌دانست و اعتقاد داشت نظام آموزشی در تثبیت اخلاق نقش مؤثری دارد. بدین ترتیب، هم‌زمان با پیدایش جامعه‌شناسی و تحولات نظری این رشته، شاهد بروز رویکردهای متفاوت اجتماعی نسبت به نظام آموزشی بودیم. برخی از این رویکردها که در گذر زمان و متناسب با تحولات اجتماعی پدیدار شدند، عبارت‌اند از: رویکرد کارکردگرایانه، رهیافت حساب سیاسی، رویکردهای مارکسیستی

جدید، و در نهایت، تخصیص افراد به موقعیت‌های مختلف در جامعه. اما آموزش و پرورش طیف متنوع و متغیری از کارکردهای پنهان دارد، نظیر: تغییر در گرایش‌های سیاسی، تأخیر در ورود به بازار کار، تأخیر در سن ازدواج، و ایجاد تغییرات اجتماعی.

دکتر ساها در کتاب «دایره‌المعارف بین‌المللی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش» دو نقش عمده برای جامعه‌شناسی آموزش و پرورش قائل شده است که عبارت‌اند از:

الف جامعه‌شناسی آموزش و پرورش به‌عنوان مطالعه کنترل اجتماعی: منظور از کنترل اجتماعی هم‌نوایی افراد با ارزش‌ها و هنجارهای حاکم بر جامعه است. به همین جهت، دورکیم معتقد بود که آموزش و پرورش اساساً سازوکاری است که جامعه از طریق آن بزرگ‌سال آرمانی خود را تولید می‌کند. قسمت اعظم تحقیقات در جامعه‌شناسی آموزش و پرورش بر کارکرد کنترل اجتماعی از سوی آموزش و پرورش تأکید دارد.

ب جامعه‌شناسی آموزش و پرورش به‌عنوان مطالعه فرصت: در اینجا سؤال اصلی این است که آموزش و پرورش تا چه حد به‌عنوان عامل به‌وجود آورنده فرصت در جامعه عمل می‌کند و برعکس، تا چه حد نابرابری‌های موجود در جامعه را بازتولید می‌کند.

نقش معلمان را در فرایندهای آموزشی چگونه می‌بینید؟

نظام آموزشی مجموعه پیچیده‌ای است که تحت تأثیر نحوه عمل کنشگران متعدد و تعامل آن‌ها با یکدیگر قرار دارد. گروهی از این کنشگران مؤثر، معلمان هستند. معلم فردی است که به نگرهبانی و انتقال دانش می‌پردازد. او نقش سوزن‌بان راه‌آهن را در میان نسل‌ها ایفا می‌کند؛ ممکن است دوام سنت‌ها را تقویت کند یا جهت آن‌ها را تغییر دهد. برخی از مهم‌ترین ابعاد نقش معلم که لازم است به آن‌ها توجه شود، عبارت‌اند از: دانش معلم و قلمروهای دانشی او (شامل دانش شناخت محتوا، دانش شناخت یادگیری و یادگیرندگان، دانش نحوه تدریس، دانش برنامه‌درسی، دانش مربوط به شرایط و زمینه، دانش درباره خویش)، و موقعیت اجتماعی معلم. در زمینه سنجش پایگاه اجتماعی معلمان می‌توان به سه ملاک توجه داشت: وجهه، ثروت و اقتدار. اعضای هر موقعیت اجتماعی زمانی دارای وجهه محسوب می‌شوند که اعضای موقعیت‌های اجتماعی دیگر نسبت به آن‌ها رفتار محترمانه‌ای داشته باشند. منظور از ثروت نیز در تصرف داشتن کالاست. به‌علاوه، اعضای هر موقعیت اجتماعی زمانی دارای اقتدارند که دیگران از دستورات و اوامر

دکتر شارع‌پور در يك نگاه

دکتر محمود شارع‌پور متولد سال ۱۳۴۵ دکترای جامعه‌شناسی خود را از دانشگاه ملی استرالیا در سال ۱۳۷۶ دریافت کرده است. وی هم‌اکنون عضو هیئت علمی و دانشیار دانشگاه مازندران است. عضویت در انجمن جامعه‌شناسی استرالیا از سال ۱۹۹۵ تا ۱۹۹۷، عضویت در انجمن روانشناسی اجتماعی استرالیا از سال ۱۹۹۶ تا ۱۹۹۷، عضویت در انجمن جهانی جامعه‌شناسی ورزش از سال ۲۰۰۳ تاکنون، عضویت در انجمن جامعه‌شناسی آمریکا و همچنین عضویت در بخش‌های روانشناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی آموزش و پرورش در آن انجمن از سال ۱۹۹۶ تا ۱۹۹۸، عضویت در گروه پژوهشی جامعه‌شناسی آموزش و پرورش - پژوهشکده تعلیم و تربیت - وزارت آموزش و پرورش از سال ۱۳۷۸ تا ۱۳۸۰، عضویت در شورای پژوهشی دانشگاه مازندران، دبیر اجرایی هفتمین همایش انجمن جامعه‌شناسی ایران و عضویت در هیئت مدیره انجمن جامعه‌شناسی ایران، از جمله سوابق فعالیت‌های علمی و اجتماعی ایشان است.

در سوابق آموزشی دکتر محمود شارع‌پور تدریس دروس مبانی جامعه‌شناسی - روان‌شناسی اجتماعی، جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، کاربرد کامپیوتر در علوم اجتماعی، زبان تخصصی علوم اجتماعی، تدریس درس روش تحقیق در دوره کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی، همکاری با دانشگاه پیام‌نور در ارائه دروس: زبان تخصصی و جامعه‌شناسی آموزش و پرورش دیده می‌شود. از دکتر شارع‌پور علاوه بر ده‌ها مقاله، ۵ کتاب زیر نیز منتشر شده است:

۱. ارتباط بین فرهنگ‌ها (ترجمه)، ۲. بررسی فرهنگی و محیط زیست (ترجمه)، ۳. توسعه فرهنگی و محیط زیست (ترجمه)، ۴. جامعه‌شناسی آموزش و پرورش (تألیف)، ۵. جامعه‌شناسی شهری.
- دکتر شارع‌پور علاوه بر این‌ها کتاب سرمایه اجتماعی را نیز در دست چاپ دارد.

از نوع ساختارگرا و اختیارگرا، رهیافت وبری، رویکرد انتقادی، نظریه‌های بازتولید اجتماعی و فرهنگی، نظریه مقاومت و نظریه تفسیری.

در نظام آموزشی ایران بنا به دلایل متعدد، از لحاظ تاریخی همواره نوعی غفلت از رویکردهای جامعه‌شناختی، اعم از سنتی و مدرن، نسبت به آموزش و پرورش رخ داده است. نظام آموزشی در ایران بیشتر تحت تأثیر رویکردهای فلسفی، روان‌شناختی و دینی بوده است. به نظر می‌رسد اکنون با تأسیس انجمن جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، زمان آن رسیده است که از دستاوردها و رویکردهای نظری جامعه‌شناسی در حوزه آموزش و پرورش استفاده شود.

برخی از موضوعات و مشکلات آموزش و پرورش ایران که از منظر جامعه‌شناختی قابل مطالعه هستند، عبارت‌اند از:

■ **رفتارهای پر خاشک‌گرانه در مدرسه و کلاس درس:** نوع و الگوی پر خاشک‌گری، ویژگی‌های دانش‌آموزان پر خاشک‌گر، نوع واکنش معلمان به این رفتارها، اثرات کوتاه‌مدت و بلندمدت وجود پر خاشک‌گری در فضای مدرسه و کلاس درس

■ **ترک تحصیل:** میزان‌های ترک تحصیل، دلایل ترک تحصیل، تفاوت‌های جنسیتی در این زمینه، پیامدهای ترک تحصیل برای دختران و پسران، سیاست‌های مداخله‌ای برای کاهش ترک تحصیل

■ **رابطه طبقه اجتماعی با موفقیت تحصیلی:** تأثیر درآمد، تحصیلات و اشتغال والدین بر عملکرد تحصیلی فرزندان

■ **تعاملات اجتماعی معلمان و دانش‌آموزان در مدرسه و کلاس درس:** تأثیر این تعاملات بر یادگیری و موفقیت دانش‌آموزان

■ **تأثیر سرمایه اجتماعی بر عملکرد تحصیلی:** تأثیر روابط اجتماعی و اعتماد اجتماعی بر وضعیت تحصیلی فرزندان

■ **نظم و انضباط در نظام آموزشی:** کارکردهای انضباط در مدرسه، شیوه‌های اجرایی انضباط، اثرات مثبت و منفی هر یک از شیوه‌های اجرایی

■ **انتظارات و آرزوهای تحصیلی دانش‌آموزان:** عوامل فردی و اجتماعی مؤثر بر آرزوهای تحصیلی، و رابطه این آرزوها با عملکرد واقعی دانش‌آموزان

■ **رابطه نهاد خانواده با نظام آموزشی:** تأثیر ساختار و ترکیب خانواده بر دانش‌آموزان، و رابطه تغییرات خانواده با عملکرد تحصیلی فرزندان.